

СЕРГІЙ СВІТЛЕНКО

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ:

ВЧЕНИЙ ТА ПЕДАГОГ
В УКРАЇНСЬКОМУ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ
СПІВТОВАРИСТВІ

МОНОГРАФІЯ

Друге видання

ДНІПРО
ЛІРА
2017

УДК 94 (477) Яворницький «1855–1940»
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)я 5
С 24

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2015 р.
від 18.12.2014 р., протокол ученої ради № 6*

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**;
д-р іст. наук, проф. **С. І. Посохов**

The monograph represents the activities of D. I. Yavornytsky as a scholar and a teacher in the Ukrainian intellectual community, which was a complex scientific, educational and cultural network of the individual, group and collective connections, contacts, communications, structures and institutions, vertical and horizontal lines of cooperation between all these components. It is an imaginary but fairly real community, which was united by the eternal universal and national values. It became a disclosure of the Ukrainian civil society and of the Ukrainian modern nation formation.

For scientists, lecturers, postgraduate students and students of higher educational institutions, teachers of history, specialists in regional geography and museum management, all admirers of the Ukrainian history and of the native land history.

Світленко С. І.

С 24 Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр. / С. І. Світленко. — 2-ге вид. — Д.: ЛПРА, 2017. — 312 с.

ISBN 978-966-383-690-4

Монографія стосується діяльності Д. І. Яворницького як вченого і педагога в українському інтелектуальному співтоваристві, яке представляло складну науково-освітньо-культурну мережу індивідуальних, групових та колективних зв'язків, контактів, комунікацій, структур, інституцій, вертикальних і горизонтальних ліній взаємодії. Ця своєрідна уявна і водночас цілком реальна інтелектуальна спільнота об'єднувалася, насамперед, вічними загальнолюдськими та національними цінностями, стала виявом формування та становлення українського громадянського суспільства і української модерної нації.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, учителів історії, краєзнавців та музеєзнавців, усіх любителів української історії та історії рідного краю.

УДК 94 (477) Яворницький «1855–1940»
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)я 5

ISBN 978-966-383-690-4

© С. І. Світленко, 2017
© Видавництво «Ліра», 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 5

Розділ 1

ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО І ПЕДАГОГА

- 1.1. Формування національної ідентичності Д. І. Яворницького 23
- 1.2. На службі української національної справи 38

Розділ 2

ЗАРОДЖЕННЯ Й РОЗШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СПІВТОВАРИСТВА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

(остання чверть XIX –початок XX ст.)

- 2.1. Зародження українських інтелектуальних зв'язків Д. І. Яворницького в харківський період (1877–1885 рр.).. . 58
- 2.2. Українські інтелектуальні контакти в діяльності Д. І. Яворницького петербурзького періоду (1885–1892 рр.).. 75
- 2.3. Від Туркестану до Царства Польського: українські інтелектуальні комунікації за часів служби на околицях імперії (1892–1897 рр.)..... 92
- 2.4. Розширення кола українських інтелектуальних комунікацій в московський період діяльності (кінець XIX – початок XX ст.) 102

Розділ 3

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ У СТРУКТУРАХ

УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СПІВТОВАРИСТВА

(від початку XX ст. до 1917 р.)

- 3.1. Біля витоків заснування Обласного музею імені О. М. Поля та організації XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі..... 125
- 3.2. У лавах Катеринославської вченої архівної комісії..... 160

3.3. В інтелектуальних комунікаціях Катеринославської «Просвіти»	170
3.4. Біля початків місцевої україномовної преси.....	184

Розділ 4

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ СПІВТОВАРИСТВІ ЧАСІВ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1917–1940 рр.)

4.1. Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького за часів Української революції та Громадянської війни	191
4.2. Українські науково-освітні інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького радянського періоду 1920-х — початку 1930-х рр.	208
4.3. Згорання інтелектуальних контактів академіка Д. І. Яворницького за часів утвердження комуністичного тоталітарного режиму (1933–1940 рр.).....	255
ПІСЛЯМОВА	278
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	287
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	297
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	305
RESUME	310

*І всі мої думки на Україні...
Д.І. Яворницький*

ПЕРЕДМОВА

Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) — видатний український інтелектуал останньої чверті XIX — першої половини XX ст., який зробив вагомий внесок у поступ цілого ряду галузей національної науки і освіти, зокрема історії та археології, етнографії і фольклористики, музейної та архівної справи, історичного краєзнавства та топографії, літератури, мовознавства та дидактики. За умов української бездержавності, імперської наукової та освітньої політики, ідеологічних та цензурних нагінок, зрусіфікованого суспільства він обрав для свого світорозуміння українську національну ідентичність і вектор служіння українській національній справі на основі неоромантичної ідеології та методології, професійної жертвовності в ім'я збереження історичної пам'яті й національно-культурного піднесення рідної землі та народу.

Життя і діяльність Д. І. Яворницького вирізнялися надзвичайним розмаїттям і насиченістю подіями та інтелектуальними контактами. Тільки у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. І. Яворницького зберігається понад 6 тис. листів з його епістолярної спадщини, котра є цінним задокументованим джерельним комплексом з історії інтелектуальної діяльності. Серед друзів та знайомих українського вченого та педагога знаходимо представників наукової, освітньої та культурної інтелігенції, державних діячів, чиновників, службовців, священно-служителів, поміщиків, купців, підприємців-буржуа, селян, робітників, студентів та учнів. Причому не завжди ці люди належали до прихильників української національної ідеї чи українського світогляду. Тому, вивчаючи історичну особистість Д. І. Яворницького, цілком справедливо вести мову, як зазначала відома дослідни-

ця у галузі яворницькознавства С. В. Абросимова, про наявність «різних співтовариств»¹.

Утім, темою даної монографії є, напевно, головне інтелектуальне співтовариство Д. І. Яворницького – українське. Саме таким воно було за змістовою сутністю, духом і буквою. На наш погляд, вивчення саме цього пласту життя та діяльності вченого і педагога є найактуальнішим сьогодні. І справа тут не тільки в суто академічному, науковому резоні – нарешті детально розібратися у механізмах творення української інтелектуальної національної спільноти, відродити імена багатьох активних послідовників поступу нашої національної науки і освіти.

Суттєво важливо, що значну частину свого інтелектуального життя Д. І. Яворницький присвятив вивченню нашого українського краю, створив саме тут на теренах Наддніпрянщини – спочатку в дореволюційному Катеринославі, а згодом у радянському Катеринославі – Дніпропетровську – важливий центр української інтелектуальної мережі, яка відіграла помітну роль у відродженні старих козацьких і творенні нових українських модерних інтелектуальних традицій. Цей історичний досвід є вельми актуальним сьогодні, тому що саме наш сучасний мегаполіс став форпостом боротьби України за свою людність, територію і державну незалежність. Звичайно, його пізнання буде корисним, насамперед, для молодого покоління науково-педагогічних та наукових працівників, аспірантів та студентів, котрі ще мають пройти непростий шлях дійсного оновлення українського суспільства та його всебічної модернізації.

За комуністично-радянських часів упродовж десятиліть харизматична і енергетично сильна особистість Д. І. Яворницького залишалася на маргінесі наукових досліджень. Це й не дивно, бо комуністичний політичний режим був незацікавлений всебічно показати постать великого українця, який своїм життєвим шляхом і багатогранною діяльністю подав яскравий приклад самовідданого служіння власному народові, послідовного відстоювання його права на творення і розвиток української національної науки, освіти та культури.

¹ Абросимова С. В. Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 21–22.

Втім, і в українській радянській історіографії почали з'являтися помітні праці, які проливали світло на важливі складові життя та діяльності Д. І. Яворницького. В цьому контексті слід згадати важливу монографію М. М. Шубравської «Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність» (К., 1972). Хоча в цій першій узагальнюючій науковій праці з історії життя та діяльності Д. І. Яворницького інтелектуальне співтовариство вченого і педагога не опинилось у центрі уваги, авторка навела цікавий фактичний матеріал про його інтелектуальні контакти, зокрема в Наддніпрянщині, Петербурзі та Москві². Інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького находили відбиток і в науково-популярній літературі. До таких зразків можна віднести книжку документальних оповідань «В пошуках скарбів» І. М. Шаповала, яка витримала кілька видань³.

На рубежі XX – XXI ст., особливо за умов відродження й утвердження сучасної незалежності України, багатогранна особистість Д. І. Яворницького викликала все більший інтерес у сучасного покоління дослідників. До 135-річчя, 140-річчя, 150-річчя, 155-річчя та 160-річчя видатного вченого і педагога відбулись ювілейні наукові конференції в Дніпропетровському історичному музеї імені Д. І. Яворницького (1990, 1994), Всеукраїнська наукова конференція «Д. І. Яворницький і проблеми української історичної науки» (2005) та I–III Всеукраїнські Яворницькі наукові читання (2007, 2010, 2015) у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара, видані ювілейні збірники наукових праць, у яких нагромаджено великий матеріал з історії інтелектуальних контактів Д. І. Яворницького⁴. С. В. Абросимова на-

² Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972. – С. 21, 22, 23, 27, 30, 32, 34, 35, 70, 71, 72, 73, 79, 82, 100, 118 та ін.

³ Шаповал І. М. В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – К., 1963;
Шаповал І. М. В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – К., 1966;
Шаповал І. М. В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – К., 1983;
Шаповал І. М. В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – Дніпропетровськ, 1990;
Шаповал І. М. В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – М., 1989.

⁴ Вчений-подвижник: матер. наук.-пр. конф., присв. 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького. – Д., 1991;
Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-річчя XIII Археологічного з'їзду. – Д., 1995;
Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.] – Вип. 3. – Д., 2005;
Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.] – Вип. 5. – Д., 2007;

частини книжки та спеціалісту-історика О. Е. Філатовій за участь у підготовці іменного та географічного покажчиків.

Підготовлена монографія стала результатом десятирічного опрацювання теми, яка пройшла апробацію на низці наукових конференцій та відбилася в кількох наукових статтях, опублікованих у 2005–2015 рр. Основна ж робота над книгою тривала впродовж 2015 р.

Автор щиро вдячний рецензентам видання проф. В. В. Іваненку та проф. С. І. Посохову, а також усім колегам, які конструктивними порадами сприяли поліпшенню тексту книги. Сердечну подяку висловлюю директору видавництва «Ліра» О. О. Нечай, редактору й коректору видання Т. А. Ягельській, дизайнеру й верстальнику В. А. Ситніку, які суттєво допомогли в підготовці видання до друку.

Сподіваюся, що представлене видання зацікавить не тільки вузьке коло фахівців у галузі яворницькознавства, а й ширший загаль науковців, освітян, краєзнавців, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх навчальних закладів та всіх любителів історії України та рідного краю.

Розділ І ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО І ПЕДАГОГА

1.1. Формування національної ідентичності Д. І. Яворницького

Усвідомлення сутності та особливостей українського інтелектуального співтовариства Д. І. Яворницького неможливе без розуміння власне його світоглядної позиції, яка значною мірою визначалася національною ідентичністю, що, за справедливим твердженням І. І. Колесник, «посідає ключове місце в ієрархії ідентичностей»¹.

Національна ідентичність базується на цілій низці чинників світовідчуття і світосприйняття, витоки яких впливають з органічного, природного, етнічного. З іншого боку, національна ідентичність ґрунтується на набутих факторах соціального, політичного та духовно-культурного характеру, які об'єднують національне усвідомлення різних за етнічним походженням людей. Про ідентитети національної ідентичності вже йшлося в науковій літературі².

На наш погляд, основоположним маркером національної ідентичності є самоусвідомлення особою належності до певної нації з її спільною історичною пам'яттю, історичним мисленням, світосприйняттям, що визначають образ своєї батьківщини з пев-

¹ Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 196.

² Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етно-політологічний аналіз): моногр. / І. О. Кресіна. – К., 1998. – С. 95–96.

ною територією, людністю і т. ін. у минулому, у сьогоденні та в майбутньому. Отже, ця ознака лежить у площині національної свідомості. Не менш важливе значення належить чиннику національно-культурному, який віддзеркалює спільність у галузях політичної, соціальної, економічної, мовної, духовно-релігійної культури в найширшому сенсі цього слова. Ще одним визначальним ідентитетом є національно-психологічна єдність, яка відбиває певний національний характер. Нарешті, національна ідентичність не мислима без енергії національної дії, підпорядкованої служінню національній справі у різних ви-мірах.

Виходячи з вищевикладених міркувань, розглянемо процес формування національної ідентичності Д. І. Яворницького. Безперечно, початки національно-культурного розуміння особистості закладаються в родині. Юний Дмитро на все життя запам'ятав діда Якіма Федоровича Яворницького, який жив на своєму хуторі у Зміївському повіті Харківської губернії, що відстояв від найближчої станції на 25 верст, а від Змієва – на 60. Дід, за описом Дмитра Івановича, був високий на зріст, з довгою, густою й сивою бородою, одягнутий в якийсь козацький жупанок. Яким Федорович дуже пишався і зберігав «Гербовник дворянських родів Царства Польського», опублікований у Варшаві 1853 р. Ця книжка, напевно, розглядалася ним як родинна реліквія, тому що на 62-й сторінці видання йшлося про предків Яворницьких, починаючи від другої половини XVIII ст.³

Батьки Д. І. Яворницького – бідний сільський псаломщик, згодом дяк у с. Сонцівка Харківського повіту – Іван Якимович і донька священника Ганна Матвіївна, яка походила з роду Терновських, – успадкували невеличкий родовий хутір, котрий налічував усього два двори, де проживало шість чоловіків та п'ять жінок. Жило подружжя бідно, у простій селянській хаті. У цьому слобожанському куточку України 7 листопада (25 жовтня) 1855 р. народився Дмитро Іванович Яворницький⁴.

Дмитро Іванович знав про давні коріння свого родоводу, які простежувалися на слобожанських теренах аж до другої половини

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). – Ф. X, спр. 6553, арк. 2–3.

⁴ Там само. – Арк. 2, 4; *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Х., 2009. – С. 87.

Харківський університет. XIX ст.

XVII ст. і губилися серед панства Галичини ще до Національно-визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького⁵. Вчений-історик із гордістю зазначав, що його дід і батько писалися Яворницькими⁶. Коли за порадою дядька, студента Санкт-Петербурзького університету М. М. Терновського, батьки віддали свого сина до повітової школи в Харкові, там чомусь прізвище Яворницький перекурили на Еварницький⁷.

І в повітовій школі, і в місцевій семінарії Дмитро вчився наполегливо і старанно. Як він сам згадував через багато років: «Завжди був то першим, то другим учнем»⁸. Проте кар'єра священнослужителя не приваблювала допитливого юнака, а тому він провчився лише три роки і залишив семінарію, порушивши родинні традиції⁹.

У 1877 р. Д. І. Яворницький вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Вибір 18-річний Дмитро зробив усупереч волі батька, тому через безгрошів'я на першому курсі навчатися було тяжко. Але любов до історичного минуло-

⁵ *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини. – С. 7–8.

⁶ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4. – С. 109.

⁷ ІР НБУ. ВР. – Ф. X, спр. 6553, арк. 5–5 зв.

⁸ Там само. – Арк. 6.

⁹ *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід. – С. 12–13.

Молодий Дмитро Яворницький

го взяла верх і допомогла подолати всі життєві труднощі. Невипадково вже на другому курсі здібний студент із с. Сонцівка став одержувати стипендію. На студентській лаві Д. І. Яворницький вирізнявся великою й різнобічною допитливістю, привітливою й веселою вдачею за умов крайньої матеріальної незабезпеченості¹⁰.

Зі щоденникових записів дружини Дмитра Івановича – Серафими Дмитрівни – дізнаємось про згадування ученим часів свого університетського навчання: «Я колись добре знав грецьку й латинську мови. В університеті на іспиті перекладав одразу, мав завжди «відмінно»¹¹.

У студентські роки у Д. І. Яворницького виник стійкий інтерес до історії запорозького козацтва. Його витоки слід шукати ще в дитинстві, коли рідні змогли прищепити маленькому Дмитру любов до народної пісні, до славетних лицарів-козаків. Ще бабуся розповідала онуку казки про запорожців, а батько Іван читав своєму синові захоплюючого «Тараса Бульбу» М. В. Гоголя, познайомив сина із запорозьким побутом та мовою. Ще змалку у Дмитра виникла гаряча любов до запорожців¹².

На студентській лаві Д. І. Яворницький розпочав вивчати побут запорожців, але спочатку йому було не ясно, де проживали запорожці, а де гетьманські козаки. Розглядаючи численні матеріали, допитливий студент робив перші спроби написання праці з історії запорозького козацтва, розпочавши студіювання теми «Виникнення та устрій Запорозького Коша»¹³. Опра-

¹⁰ ІР НБУ. ВР. – Ф. Х, спр. 6553, арк. 6; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії НАН України. Відділ архівних наукових фондів, рукописів та фотознімків (далі – ІМФЕ. ВАНФРФ). – Ф. 8–10/1132, арк. 2.

¹¹ Яворницька Серафима. Академік Д. І. Яворницький / Серафима Яворницька // Чабан Микола. Сучасники про Д. І. Яворницького / Микола Чабан. – Д., 1995. – С. 16.

¹² ІР НБУ. ВР. – Ф. Х, спр. 6553, арк. 7; ІМФЕ. ВАНФРФ. – Ф. 8–10/1132, арк. 3, 5.

¹³ Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і харківські вчені. – С. 47.

цювавши історіографію питання, Д. І. Яворницький зрозумів, що ніхто з професорів у 70-х рр. XIX ст. не досліджував побут запорожців.

Свою роль у зацікавленості здібного студента історією, побутом та звичаями рідного народу відіграли справжні українські патріоти професори Харківського університету О. О. Потебня та М. Ф. Сумцов. Стати на шлях наукових дослідів історії запорозької старовини навертав Дмитра і український народолобець П. С. Єфименко, який наголошував, що в науці історія Запорожжя – справжня terra incognita. Все це в сукупності визначило професійний і життєвий вибір майбутнього історика, який твердо вирішив по закінченні університету присвятити себе вивченню запорозької минувшини і написати власну історію Запорожжя¹⁴.

Швидко промайнули чотири роки університетського навчання. З університету Д. І. Яворницький вийшов ідеалістом-народолобцем, романтиком із таким внутрішнім стрижнем, який був окреслений в його автобіографічному романі «За чужий гріх», у художньому образі студента Грицька Дурди. «Душу свою покладай, – вкладав власні помисли у уста свого героя Дмитро Івано-

Професор Харківського університету О. О. Потебня

Професор Харківського університету М. Ф. Сумцов

¹⁴ ІМФЕ. ВАНФРФ. – Ф. 8–10/1132, арк. 3, 5; Абросимова С. В. Дмитро Яворницький та його родовід. – С. 13–14.